6 લેખણ ઝાલી નો રહી

જોરાવરસિંહ જાદવ

જન્મ : 10-1-1940

જોરાવરસિંહ દાનુભા જાદવ ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના વતની છે. લોકસાહિત્યક્ષેત્રે સંશોધન-સંપાદનમાં એમને વિદ્યાર્થીકાળથી જ રસ હતો. એમણે અત્યાર સુધીમાં લોકસાહિત્યની વિવિધ કથાઓને અનેક પુસ્તકોરૂપે પ્રકાશિત કરી છે. 'મરદ કસુંબલરંગ ચડે', 'આપણા કસબીઓ', 'મરદાઈ માથા સાટે', 'લોકજીવનનાં મોતી' વગેરે એમનાં લોકકથાનાં, લોકજીવન અને લોકસંસ્કૃતિને સ્પર્શતાં વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકો છે.

ભાલપંથકની આ લોકકથામાં કહળસંગે કરેલી ડાંડાઈનો બદલો હરખચંદ કેવી યુક્તિથી વાળે છે, તેનો તાદૃશ્ય ચિતાર મળે છે. આ લોકકથામાં માનવસ્વભાવની વિષમતાનો પરિચય મળે છે. લેખકે ભાલ પંથકના તળપદા શબ્દોનો સુંદર વ્યાવહારિક વિનિયોગ ભાષાકર્મનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સીમાડાને અડીને ભાલ અને કનેર પંથક પાઘડીપને પથરાયેલા છે. કુદરતની અમીદૃષ્ટિ ઓછી હોવાને કારણે એના માટે આદિકાળથી એક કહેવત કહેવાતી આવી છે : 'કપાળમાં ઊગે વાળ તો ભાલમાં ઊગે ઝાડ.' આવી ઝાડ-પાન વિનાની વેરાન ધરતીને માથે કબૂતરના માળા જેવું નાનું એવું ગામડું ગામ છે. ગામમાં રાજપૂત, દરબાર કણબી, ભરવાડ અને વસવાયા વરણનાં પાંચસો એક ખોરડાં છે. બે એક ખોરડાં વાણિયા અને બ્રાહ્મણનાં છે.

ઉનાળો ધરતી પરથી ઉચાળા ભરવા માંડે, ચોમાસાનાં પગરણ મંડાય અને ભારે વરસાદ તથા વાઝડીથી ગાડામારગ બંધ થઈ જાય છે. મોર્ય ગામના ખેડૂતો તાલુકામથકે હટાણું કરવા જતા અને ત્રણ-ચાર મહિના ચાલે એટલી જીવનજરૂરિયાતની, ખેતીની અને ઘરવપરાશની સટરપટર ચીજ જણસોની ખરીદી કરી ઘરમાં સંઘરી રાખતા એ સમયની વાત છે. મહેનતમજૂરી કરી બે પાંદડે થયેલા કહળસંગ ગાડું જોડીને ધંધૂકે હટાણું કરવા ગયા છે. સુલેમાન ઘાંચીની ઘાણીએથી બેત્રણ ડબા તલના તેલના, મોદીની દુકાનેથી દેશી ગોળની ભેલિયું, દાળ, ચોખા, મીઠું, મરચાં, લસણ, ડુંગળી અને બટેટાના કોથળા ને બીજું આઘુંપાછું ખરીદ કરી ગાડામાં મૂક્યું. રાંઢવાનો ભરડો દઈને ગાડું ગામના મારગે વહેતું કર્યું ત્યાં બેમણ કપાસિયાનો કોથળો માથે મૂકીને પવનના વંટોળિયાની જેમ વહ્યા આવતા હરખચંદ શેઠે સાદ દીધો.

'એ... ઈ કહળસંગભાઈ ! ઘડીસાત બળદિયાને તાણી ઝાલોને ! આ કપાસિયાનું બચકું ઘર લગી લેતાં જાવ ને.'

'હરખચંદ શેઠ, બળદિયાના ગજા ઉપરાંતનો ભાર આજ ગાડામાં ભર્યો છે, ઈમાં તમારો કપાસિયાનો કોથળો ક્યાંથી હાલશે ?'

'ભૈશાબ, કપાસિયા ભર્યે કોઠી થોડી જ ફાટી જાય ? ભલા થઈને આટલું બાચકું લેતા જાવ !'

'હરખચંદ શેઠ, ગામમાં હાટડી માંડીને બેઠા છો તો માલ લઈ જાવા આગવું ગાડું ભાડે કરી લેતા હો તો ? નરી વાણિયાવિદ્યા જ વાપરો છો !'

'ભઈલા, આજ તો હાટની ખરીદી કાંઈ ન હોત. વૈદ્યનાં પડીકાં લેવા આવ્યો હતો, પણ થ્યું કે ઘરે ગાય વિયાય એવી છે ને અહીં સુધી આવ્યો છું તો, લાવને કપાસિયાનું બાચકું નાખતો જાઉં. ગાડાવાળા કોઈને કોઈ હરિના લાલ મળી રહેશે.'

'શેઠિયા ! તમે નેવાનાં પાણીએ હાથ ધોવો છો ને ? કાયમ મફતિયું કોણ લઈ જાય ? કો'ક દિ નાણાંભીડ હોય ને ઉછીનું ઉધાર લેવા આવીએ ત્યારે તો હાટડીએથી હેઠાં ઉતારી દ્યો છો, ઈ સાંભરે છે ! ઓલ્યું કહે છે ને કે 'આપણે વેંત નમીએ તો કોઈ હાથ નમે', સમજ્યા ?'

'કહળસંગભૈ, ઉધારે તો આખી હાટડી દઈ દેવી પણ વખતસર ચોપડા ચોખ્ખા કરવા જોવીને ! ત્રણ-ત્રણ વરહ લગી નાણાં ભરો નહીં ને ઉઘરાણી કરીએ ત્યારે આંખો કાઢો ઈમ હાલતું હશે ? અમારેય આગળ પેટ છે ને !' આ સાંભળીને કહળસંગે મનમાં ગાંઠવાળી કે વાણિયો આજ માંડ ઘાએ ચડ્યો છે. હિંગતેલ હમણાં કાં ફાટીને ધૂવાડે વઈ ગયો છે. ગામમાં કોઈનીય શરમ ભરતો નથી. આજ ઈને ધોળે દા'ડે તારા નો બતાડું તો મારું નામ કહળસંગ નઈ.'

ગાડા ઢુંકડો આવીને હરખચંદ વાણિયો ગાડામાં કોથળો નાંખવા જાય છે, ત્યાં તો બળદોને ડચકારો કરી કહળસંગે ગાડું હાંકી મૂક્યું. મોર્ય ગાડું ને વાંહે હરખચંદ શેઠ બજાર સોંસરવા થઈને છેક ગામની ભાગોળે આવ્યા. શેઠિયે રાડ્ય પાડી : 'એ...ઈ કહળસંગભૈ ! ઘડીવાર બળદોને તાણી ઝાલોને ! માથે અઢી બે મણ ભાર છે ઈતો જુઓ.'

'શું કરું શેઠ ! આ સંધિયા બળદિયા બઉ પાણિયાળા છે. ઘર ભણી વહેતા થિયા પછી તાણી ઝાલ્યા રહેતા નથી.' એમ કહેતાં કહળસંગે ગામભણી ગાડું હાંકી મૂક્યું.

હરખચંદ શેઠ ઢીલા પગે ને વીલા મોઢે કરામતી કહળસંગના ગાડાને જતું જોઈ રહ્યા. બળદ તાણી ઝાલ્યા રહેતા નથી ઈ વેણ ચતુર વાણિયાના મનમાં ક્યાંય સુધી ઘૂમરીઓ લઈ રહ્યા. એમને

ભીંત સોસરવું સૂઝ્યું કે કહળસંગ નરાતાર ડાંડાઈ કરી છે. પછી એમનાથી બબડી જવાયું : માહળા રજપૂતે કરી છેને કાંઈ ?'

કપાસિયાનો કોથળો માથે લઈને હરખચંદ ભાંગેલ પગે બજારમાં પાછા ગયા. આ વાતને માથે થઈને વરસેકનાં વહાણાં વાઈ ગયાં, પણ મદારીના કરંડિયામાં સાપ જેમ ગૂંચળું વળીને પડ્યો રહે એમ આ વાત એમના લમણામાં રહી ગઈ.

એવામાં કુદરતને કરવું તે કહળસંગના બાપુ ગુજરી ગયા. ગામમાં કોઈ ભણેલું ન મળે. કોઈનો કાગળ આવ્યો હોય તો હરખચંદની હાટે વંચાવા જવું પડતું. 'ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.' ગામ આખું અંગૂઠાછાપ એટલે હરખચંદનો ભાવ પૂછાય. કોઈના દસ્તાવેજ લખવા હોય, ખાતું પાડવું હોય કે સારા-ભલા અવસરે કંકોત્રી લખવી હોય કે માઠા પ્રસંગે કાગળ લખવા હોય તો હરખચંદ શરમના માર્યા કામ કરી દેતા.

કહળસંગે હરખચંદ શેઠને બે હાથ જોડીને કાળોત્રીના કાગળ લખવા બોલાવ્યા. શેઠને મનમાં થયું કે તે દિ'તો બાપુના બળદિયા તાણી ઝાલ્યા રહેતા નહોતા ને આજ મેલાના કાગળ લખવા બોલાવે છે ? ઠીક લાગમાં આવ્યા છે. આજ ઈને ભાલિયે નો ભરાવી દઉં તો મારું નામ હરખચંદ નઈ. આમ વિચારીને શેઠ કાગળ લખવા બેઠા.

કહળસંગે એમના બાપુનું કારજ પાંચમનું રાખેલું. શેઠિયાએ થોડાક કાગળ પાંચમના, થોડા છઠના, થોડા સાતમ, આઠમ અને નોમના તથા થોડા દસમ, અગિયારસની તિથિના લખીને જાવા દીધા.

પછી તો ભાઈ એક દિવસનું કારજ હતું ઈ લગાતાર સાત દિવસ ચાલ્યું. ઓલ્યા જાય ને ઓલ્યા આવે. ઓલ્યા જાય ને ઓલ્યા આવે.

કહળસંગના કુટુંબવાળા સંધાય વિચારમાં પડી ગયા કે : 'મહાળું આ ચ્યમનું વેતરાણું છે ?'

'અલ્યા, મેલાના કાગળ કોની પાંહે લખાવ્યા'તા ?'

'કાગળ તો હરખચંદ શેઠે લખી દીધા હતા.'

'ઈ તો ડાહ્યું મનેખ છે. ઈ ઊઠીને આવી ભૂલ ના કરે હોં ?'

'શેઠિયાને બોલાવીને પૂછો તો ખબર પડે ને ! આ તો ખમતીધર ખોરડું છે, પણ કોઈ મોળાપાતળા માણહનું ખોરડું હોય તો ખેતર વેચવા વારો આવે કે, બીજું કાંઈ ?'

હરખચંદ શેઠને તેડું મોકલ્યું.

હાથમાં ધોતિયાનો છેડો ઝાલી, કનિ લાંબી લેખણ ખોસી, માથે રાતી પાંચાળી પાઘડી અને પગમાં મોજડી પહેરી શેઠ કહળસંગના ફળિયે આવ્યા. સૌ પૂછવા લાગ્યાં :

'હરખચંદભાઈ, આ ચ્યમનું બફાણું છે ?'

શેઠિયાએ ઠાવકું મોં કરી માંડીને વાત કરી :

'સાંભળો ભાઈઓ... વરહ દિ'મોર્યની વાત છે. કહળસંગભૈ ધંધૂકે હટાણું કરી ગાડું લઈને ગામમાં આવતા હતા. ઈ વખતે બજાર સોંસરો હું કપાસિયાનો કોથળો લઈને ઈમના ગાડામાં મૂકવા ગયો તે દિ' ઈમના પાણિયાળા સંધિયા બળદો ઝાલ્યા નહોતા રિયા, ઈમ ઈમના બાપુના કરજ ટાણે કાગળ લખતાં લખતાં મારી લેખણ ઝાલી નો રઈ. બઉ તાણી ઝાલી ખમ માને તો ને... ?

વાતડાહ્યા અનુભવીએ કહ્યું : 'હરખચંદ શેઠ ! મૃત્યુ તો વહેલુંમોડું સૌ કોઈનું આવવાનું છે પણ મોતનો મલાજો જાળવવામાં આપણી માણસાઈ છે. એ પછી સંધાયે કહળસંગને પણ ઠપકો આપ્યો. શરમની મારી એમની આંખો ભોં ખોતરવા માંડીય 'વાઢ્ય કાનને આવ્ય સાન' તે દિ'થી કહળસંગની અક્કલનું તાળું ઉઘડી ગયું, આજની ઘડીએ કાલ્યનો દિ.'

શબ્દસમજૂતી

સીમાડો - ગામની હદ **પાઘડીપનો** - (અહીં) પાઘડીના જેવો વિસ્તાર (લંબાઈમાં વધારે પણ પહોળાઈમાં ઓછો) **અમીદૃષ્ટિ** - મહેરબાની, મીઠી નજર **વેરાન** - ઉજ્જડ **વસવાયા વરણ** - (અહીં) ગામ તરફથી પસાયતા (બક્ષિસ) આપી, વસાયેલી જાતિ **વાઝડી** - પવનનું વાવાઝોડું **બાચકું** - (અહીં) નાની ગાંસડી **વચાર્ય** - વિચાર **હાટડી** - નાની દુકાન **ભોં** - જમીન

મોર્ય - (અહીં) પહેલા **સંધિયા** - (અહીં) બળદની એક જાત **પાણિયાળા** - બળવાન **નરાતાર** - નરદજા, નર્યું **કાળોત્રી** - મૃત્યુ સમયે લખાતો પત્ર **કારજ** - મરણ પછી બારમા દિવસે થતો વિધિ **સંધાય** - બધા જ, સૌ **ખમતીધર** - સધ્ધર, પૈસાદાર **ખોરડું** - ખોલી, ઓરડી, માટીની ભીંતનું નાનું ઘર **સોંસરો** - આરપાર જવું, (અહીં) વચ્ચે થઈને

રૂઢિપ્રયોગો

ઉચાળા ભરવા - ઘરબાર ખાલી કરીને નીકળી જવું કે ભાગવું **પગરણ માંડવાં** - શરૂઆત કરવી **બે પાંદડે થવું** - સુખી-સંપન્ન થવું **નેવાનાં પાણીએ હાથ ધોવા** - કોઈની ઉદારતાનો દુરુપયોગ કરવો **મનમાં ગાંઠ વાળવી** - નક્કી કરવું **ફાટીને ધુમાડે જવું** - બહુ છકી જવું **ડાંડાઈ કરવી** - કામચોરી કરવી, આળસ કરવી **વહાણાં વાઈ જવાં** - સમય જતો રહેવો **લાગમાં આવવું** - તક મળવી, બરાબર કબજામાં આવવું **તેડું મોકલવું** - નોતરું મોકલવું, બોલાવવું **ભોં ખોતરવા માંડવું** - નીચું જોઈને ઊભા રહી જવું **અક્કલનું તાળું ઉઘડવું** - બુદ્ધિ આવવી

કહેવતો

- **કપાળમાં ઊગે વાળ તો ભાલમાં ઊગે ઝાડ** - સાવ ઉજ્જડ, જ્યાં ઝાડ-પાન જોવા ન મળે.
- **આપણે વેંત નમીએ તો કોઈ હાથ નમે** - થોડુંય માન આપીએ તો સામેથી વધુ માન મળે.
- **ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન** - બહુ સારી વસ્તુ ન મળે ત્યાં ઓછી ખરાબ પણ સારી ગણાય.
- **વાઢ કાન ને આવ્ય સાન** - અનુભવે બધું સમજાય.

ભાષાસજ્જતા

વિરામચિહ્નો

પાંચમા ધોરણમાં તમે અલ્પવિરામ(,), પૂર્ણવિરામ (.), ઉદ્ગાર ચિહ્ન (!) અને પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?) વિશે જાણકારી મેળવેલી છે. અહીં આપણે અર્ધવિરામ (;), ગુરુવિરામ (:), અવતરણચિહ્ન (“ ”) વિશે જાણીએ.

અર્ધવિરામ (;)

1. વિષયો તો બધા સારા છે; ઇચ્છો તે વિષયનો સ્વાધ્યાય કરો.
2. માને જોઈને રાજી રાજી થઈ જવાયું; જાણે સઘળું જ મળી ગયું !
3. સહુ જન જંપી ગયું; નરી નીરવતા.

જે વાક્યખંડોમાં અલ્પવિરામનો ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો હોય તેવા વાક્યખંડોને જોડવા માટે અર્ધવિરામનો ઉપયોગ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો આવાં વાક્યો બોલતી વખતે કે મોટેથી વાંચતી વખતે દરેક વાક્યખંડમાંના અલ્પવિરામ પાસે તમે અટકો (જે અટકવું ભાગ્યે જ અટકવું કહેવાય) તેના પ્રમાણમાં અર્ધવિરામના ચિહ્ન પાસે વધારે અટકવું પડે છે.

બોલચાલમાં આ બાબત તરફ આપણું ધ્યાન ભાગ્યે જ જાય છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે લેખનની આ લાક્ષણિકતા છે એમ કહી શકાય.

ગુરુવિરામ (:)

1. એના માટે જૂનાકાળથી એક કહેવત કહેવાતી આવી છે : 'કપાળમાં ઊગે વાળ તો ભાલમાં ઊગે ઝાડ.'
2. એમનાથી બબડી જવાયું : 'માહળા રજપૂતે કરી છે ને કાંઈ ?'

ઉપરનાં વાક્યોમાં ગુરુવિરામનો ઉપયોગ થયો છે. વાક્ય પૂરું થયું નથી. (નહીં તો પૂર્ણવિરામ આવે.) પરંતુ એ વાક્યની સાથે જોડાયેલ એક બીજું વાક્ય હવે આવે છે તેનું સૂચન ગુરુવિરામ કરે છે. ટૂંકમાં, ગુરુવિરામનું ચિહ્ન એમ સૂચવે છે કે વાક્ય પૂરું થયું હોય એવા પ્રકારનું છે ખરું, પરંતુ હવે પછી પણ કશુંક આવે છે.

અવતરણચિહ્ન (“ ”)

1. ‘‘એ....ઈ કહળસંગભાઈ ! ઘડી સાત બળદિયાને તાણીને ઝાલોને !’’
2. ‘‘ભૈશાબ, કપાસિયા ભર્યે કોઠી થોડી જ ફાટી જાય ? ભલા થઈને આટલું બાચકું લેતા જાવ.’’

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિએ કહેલી વાત બરાબર એના જ શબ્દોમાં કહેવાતી હોય ત્યારે અવતરણચિહ્ન વપરાય છે. વાક્યમાંથી વપરાયેલાં પદોમાંથી જે પદ કે પદોને જુદા રાખવા માંગતા હોઈએ તે પદ કે પદોની આજુબાજુ પણ આ ચિહ્ન મૂકાય છે. એની નિશાની સામાન્ય રીતે (‘ ’) કે (“ ”) હોય છે.

અભ્યાસ

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો ઉત્તર શોધીને તેનો ક્રમ અક્ષર પ્રશ્ન સામેના ☐ માં લખો :

(1) 'કપાળમાં ઊગે વાળ તો ભાલમાં ઊગે ઝાડ' - આ પંક્તિને શું કહેશો ? ☐

(ક) રૂઢિપ્રયોગ (ખ) કહેવત (ગ) વિચારવિસ્તાર (ઘ) કવિતા

(2) કહળસંગ ગાડું જોડીને ધંધૂકે શું કરવા ગયા હતા ?

(ક) હટાણું (ખ) ફરવા (ગ) ગામ જોવા (ઘ) ગોળ લેવા

(3) ‘લેખણ ઝાલી નો રહી’ પાઠના લેખકનું નામ જણાવો.

(ક) જોરાવરસિંહ જાદવ (ખ) સંતબાલ

(ગ) નાથાલાલ દવે (ઘ) કિશોરસિંહ સોલંકી

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં આપો :

(1) પાઘડીપને કયા બે પ્રદેશ પથરાયેલા છે ?

(2) હરખચંદે માણેક કપાસિયા શા માટે ખરીદ્યા હતા ?

(3) કહળસંગને કોણે ઠપકો આપ્યો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) ગામના લોકો ખેતી અને ઘરવપરાશની વસ્તુઓની ખરીદી એકસામટી કેમ કરતા ?

(2) કહળસંગે કઈ-કઈ વસ્તુઓની ખરીદી કરી ?

(3) હરખચંદના લમણામાં કઈ વાત રહી ગઈ ?

(4) હરખચંદને શા માટે શરમાવું પડ્યું ?

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) ભાલ અને કનેર પંથક માટે કઈ કહેવત કહેવાતી આવી છે ? શા માટે ?

(2) કહળસંગ બાચકું લેવાની ના શા માટે પાડે છે ?

(3) હરખચંદ શેઠ ગામ લોકોને શું-શું લખી આપતા ? કેમ ?

(4) અનુભવીઓએ કહળસંગને ઠપકો કેમ આપ્યો ?

2. નીચેનાં વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ થયો હોય તેવું એક-એક વાક્ય પાઠમાંથી શોધીને લખો :

(1) અર્ધવિરામ

(2) ગુરુવિરામ

(3) અવતરણચિહ્ન

3. નીચેના શબ્દસમૂહો માટે એક શબ્દ આપો :

(1) પાઘડીના જેવો વિસ્તાર

(2) મૃત્યુ સમયે લખાતો પત્ર

(3) મરણ પછી બારમા દિવસે થતો વિધિ

(4) માટીની ભીંતનું નાનું ઘર

4. તમારા વિસ્તારમાં બોલાતી કહેવતો જાણો અને લખો.

પ્રવૃત્તિઓ

- સ્થાનિક વિસ્તારની કે અન્ય બીજી લોકકથાઓ મેળવી વર્ગમાં અને પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરો.
- રેડિયો-ટેલિવિઝન પર આવતા 'લોકડાયરા'ના કાર્યક્રમ સાંભળો, જુઓ અને તે વર્ગમાં કે પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરો.
- કહેવત સંગ્રહપોથી અને રૂઢિપ્રયોગ સંગ્રહપોથી તૈયાર કરો.